

UOT:94(479.24).

**1905-1906-CI İLLƏRDƏ ERMƏNİLƏRİN AZƏRBAYCANLILARA QARŞI
TÖRƏTDİKLƏRİ ŞUŞA FACİƏSİ***Namazova Elminaz Məhərrəm qızı, Zeynalova Xoşqədən Xəliq qızı**Gəncə Dövlət Universiteti
elminaznamazova@mail.ru*

Xülasə: 1905-1906-cı illər Azərbaycan tarixində ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi qanlı qırğınlarla yadda qalıb. Şuşa bu faciənin mərkəzlərindən biri idi. 1905-ci ilin avqustunda Şuşada iri miqyaslı döyüşlər baş verdi. Ermənilər şəhərin müsəlman məhəllələrinə basqın edərək evləri yandırdılar, insanları vəhşicəsinə qətlə yetirdilər. Şuşadakı qırğınlar 1906-cı ilin yazında yenidən şiddətlənmişdir.

Şuşa faciəsi erməni millətçilərinin azərbaycanlılara qarşı apardığı etnik təmizləmə siyasətinin ən ağır epizodlarından biri idi. 1905-1906-cı illərdə baş verən hadisələr sonrakı dövrlərdə, xüsusilə 1918-ci il mart soyqırımı zamanı və 1988 -1994-cü illərdə Qarabağ müharibəsi zamanı da təkrarlandı.

Şuşa faciəsi təkcə Azərbaycanın deyil, ümumilikdə regionun tarixinə böyük təsir göstərmiş xalqımızın milli mübarizə ruhunu daha da gücləndirmişdir.

Bu hadisələr Azərbaycanın tarixi yaddaşında silinməz iz buraxmış və erməni millətçi dairələrinin Cənubi Qafqazda həyata keçirdiyi etnik təmizləmə siyasətini bir daha təsdiqləmişdir.

Açar sözlər: Soyqırım, faciə, Şuşa, 1905-1906-cı illər, erməni, müsəlman,

Ключевые слова: Геноцид, трагедия, Шуша, 1905-1906-годы, армянин, мусульманин

Key words: Genocide, tragedy, Shusha, 1905-1906 years, armenian, muslim

Erməni millətçiləri tərəfindən xalqımıza qarşı həyata keçirilən soyqırım və təcavüz siyasətinin əsas məqsədi azərbaycanlıları tarixi torpaqlarından qovmaq, bu ərazilərdə erməni tarixçilərinin və ideoloqlarının uydurduğu “Böyük Ermənistan” dövləti yaratmaq idi. Müəyyən tarixi dövrlərdə bəzi aparıcı dünya dövlətlərinin planlarına uyğun gələn bu siyasəti reallaşdırmaq üçün müntəzəm surətdə ideoloji, hərbi və təşkilati xarakterli iş aparılmış, tədbirlər həyata keçirilmiş, ən müxtəlif üsul və vasitələrdən istifadə edilmişdir. Xalqımızın tarixi kobud şəkildə saxtalaşdırılmış, maddi və mədəniyyət abidələrimiz, toponimlərimiz erməni tarixçiləri və “ideoloqlarının” təcavüzünə məruz qalmışdır. Onlar millətçiliyi və şovinizmi, qonşu xalqlara nifrət ideologiyasını əsas tutaraq “milli-mədəni”, siyasi və hətta terrorçu təşkilatlar yaratmış, erməni diasporunun və lobbisinin imkanlarını bu məqsədlərə səfərbər etmişlər. [1, s. 4].

Əgər biz XX yüzilliyin lap əvvəllərindən başlayaraq bu günümüzədək erməni millətçiləri tərəfindən xalqımıza qarşı törədilən aşkar və gizli qırğınlar, torpağımıza şərlik və sahib olmaq məqsədilə aparılan təbliğatlara və silahlı vuruşmalara dair Çar Rusiyasında və keçmiş SSRİ-də, eləcə də xarici ölkələrdə yazılmış onlarla məxəzi (mənbələri- N.E) izləmiş olsaq, görürük ki, elə bu iki millət arasında ədavəti qızıqsıran və təşkil edən başlıca qüvvə kilsə və onun ətrafına toplanmış erməni “ziyalıları” olmuşlar. [2, s. 4]

Ermənilər Azərbaycanın tarixi torpaqlarına gələr-gəlməz azərbaycanlılara qarşı soyqırımlar törətməyə və dədə-baba yurdlarından qovmağa başlayıblar. 1905, 1906, 1915, 1918, 1920, 1948, 1952, 1988-ci illərdə ermənilər havadarları hesabına istədiklərinə nail olublar. Qədim tarixə malik Azərbaycan torpaqları – ulu Göyçə mahalı, Basarkeçər, Bəyazid,

Şıxlar, Dərələyəz, Vedibasar, Uluxanlı, Qəmərlı, Qaraqoyunlu, Şiraz, Qarakilsə, Gorus, Cəlaloğlu, Şəmsəddin, kimi yaşayış məskənləri öz soydaşlarına həsrət qalıb. [3, s. 3]

1905-ci ildə Şuşa ən qaynar nöqtələrdən birinə çevrilmişdi. Şahidlərin ifadələrinə görə, iğtişaşlar zamanı ən böyük qırğın elə Şuşada baş vermişdir. 1905-ci il avqustun 8-nə keçən gecə ermənilər bir iran azərbaycanlısını öldürüb müsəlman karvanlarını qarət etdilər, avqustun 16-da isə qaçmağa cəhd edən bir erməni kazaklar tərəfindən öldürüldü. Bu baş verənlərdə azərbaycanlıları günahlandıran ermənilər ixtişaş törətməyə başladılar. Ermənilərin qəflətən təşkil etdikləri hücumlara şuşalılar əslində hazır deyildir.

Tanınmış ədibimiz M.S.Ordubadi “Qanlı illər” əsərində Şuşada baş verən hadisələrlə bağlı yazır ki, 1905-ci il avqust ayının 8-də gecə saat iki radələrində ermənilər küçədə şəhər fanarlarını yandıran Kərbəlayı Məhəmmədhüseyn adlı müsəlmanı xəncərlə doğrayıb vəhşicəsinə öldürməklə ermənilərlə müsəlmanlar arasında yeni münəqişə toxumları səpdilər. [4]

Diş həkimi Maşoryansın erməniləri türklərə qarşı müharibəyə çağırışı ilə şəhərin azərbaycanlılar yaşayan məhəllələrinə hücum başladı. Avqustun 17-də şəhərin Xəlfəli və Köçərli məhəllələrinə hücum edən təpədən dırnağa qədər silahlanmış ermənilər azərbaycanlıların güclü əks hücumu altında geri çəkildilər. Avqustun 19-da azərbaycanlılar Xandəmirov teatrını və bir çox erməni evlərini yandırdılar. Sentyabrın 10-na qədər şəhərdə atəş kəsilmədi. Qafqaz canişini Vorontsov-Daşkovun şəhərə gəlişi ilə atəş dayandırıldı. Sentyabrın 14-də sülh elan olunsa da, avqustun 21-də realni məktəbində təmir işləri görən 17 nəfər iranlı fəhlə ermənilər tərəfindən qəddarcasına qətlə yetirildi. Lakin müsəlmanlar səbr nümayiş etdirib sülhü pozmadılar. 1905-ci ilin avqust hadisələrində Şuşa şəhərində 100-ə qədər azərbaycanlı öldürüldü. Bir il sonra isə çar məmurlarının xeyir-duası ilə ikinci Şuşa faciəsi baş verdi. [5].

Ermənilər sözdə sülhdən, dostluqdan, azərbaycanlılarla birlikdə olmaqdan çox danışsalar da içləri düşmənçilik və ədavətlə dolu idi. Şuşanı mühüm strateji mərkəz hesab etdiklərindən azərbaycanlıları burada məhv edib şəhəri tam ələ keçirmək istəyirdilər.

M. M. Nəvvab 1905-1906-cı illərdə Şuşa şəhərində baş verən qırğınlar barədə yazırdı: “Tuğ, Tağ, Dağdağab, Mirikənd, Harov və digər ətraf kəndlərin erməniləri cəm olub belə qərara gəlirlər ki, qalanı (yəni Şuşa qalasını) asanlıqla ələ keçirmək üçün əvvəlcə ətraf kəndlərdə yaşayan müsəlmanları erməni hücumları ilə təngə gətirib bir qismini qırmaq, digər qismini isə qaçıрмаq lazımdır. Kəndlərdən müsəlmanları təmizlədikdən sonra buralar xalis “Hayastan torpağına çevriləcək”.

Şuşa qəzasında qanlı hadisələr bununla sona çatmır. Erməni-azərbaycanlı münəqişələri dövründə burada general-qubernatorlar dəfələrlə dəyişdirilmişdi. Həmin qırğınlar dövründə sonuncu general-qubernator Qoloşşapov olmuşdur. M.S.Ordubadi yazırdı ki, Qoloşşapov yalnız zahirən sadə təvazökar görünürdü. Əslində isə o, tamahkar, məkrli, başqalarının hesabına varlanmış bir şəxs idi. Ermənilərin xahiş və şikayətlərinə həmişə diqqətlə yanaşır, azərbaycanlıları cərimələyir, onları cəzalandırır, halbuki hər baş verən mənfi halları, hətta qətləri də ermənilər törədirdilər.

Qoloşşapov geri çağırıldıqdan sonra yerinə Alftan təyin edilmişdir. Alftan isə hər iki tərəfi bir gözdə görür, bəzi yerlərdə vəhşilik edən erməniləri cərimə edir, hətta cəza verirdi. Ermənilərə belə bir adam qətiyyənlə sərf etmədiyindən daşnaklar yeni hiylələrə əl atır, imperatriçaya, qraf Vorontsova şikayətlər yazırdılar. Canişin şikayətlərin düzlüyünü yoxlamaq üçün ora bir neçə müstəntiq göndərir, istintaqdan sonra həmin şəxsin təqsiri üzə çıxmıqda “ermənilərə dəyməyən canişin” Gəncə quberniyasını iki general-qubernatorun ixtiyarına verir. Quberniyanın yarısı general Alftana, qalan hissəsi isə Qoloşşapova tapşırılır.

Qoloşşapov ikinci dəfə Şuşaya gəldiyi gün dörd azərbaycanlı bağban meyvə apardıqları vaxt daşnaklar tərəfindən Əsgəranda öldürülür.

Müsəlmanların şikayətinə qubernator laqeydcəsinə “Yoldan, yəni camaatın gediş-gəliş sahəsindən kənar işlər mənim ixtiyarımdan kənardır”, - deyib öz mənzilinə qayıdır. Bundan bir qədər sonra Yevlaxdan Şuşaya gələn bir neçə erməni məliyi qaçaqlar tərəfindən qətlə yetirilir. General dərhal Şıxlar kəndindən iki min manat cərimə aldırır. Gorus uyezdinin qaçaqları bir erməni pristavı öldürdükələrindən müsəlmanların əsilzadəsi Nəcəfqulu ağa üç ay həbsə salınır.

Hadisələr baş verən ərəfədə Əsgəran yolunu bağlayıb şəhərlə mahalın əlaqəsini tamam kəsirlər. Bu da ondan ötrü idi ki, müsəlmanlara heç bir yerdən əsla kömək gəlməsin. Nəhayət, 1906-cı il iyulun 12-də ermənilər bir neçə gün əvvəl öz əcəli ilə ölmüş həmvətənlərini generala göstərərək bildirirlər ki, bu adam azərbaycanlılar tərəfindən qətlə yetirilmişdir.

General fikirləşmədən Köçərli məhəlləsinə artilleriya atəşi açılması barədə əmr verir. Həmin gün bir tərəfdən kazak dəstələri və piyada rus qoşunu, digər tərəfdən ətraf kəndlərdən yığılmış 10 minə yaxın erməni könüllüsü, silahlı nizami əsgərlər və qaçaqlar azərbaycanlı məhəllələrinə hücumə keçirlər. Nəticədə beş gün ərzində şəhərin erməni hissəsi ilə sərhəd olan bütün müsəlman evləri, eyni zamanda Köçərli məscidi top atəşi ilə dağıdılır və yandırılır.

Nəvvabın yazdığına görə Köçərli məhəlləsində mərhum şahzadə Bəhram Mirzəyəvə mənsub olan və sonra oğlanları və ailəsinin yaşadığı ev də Qoloşşapovun fitvası ilə birləşmiş erməni-rus quldur dəstələri tərəfindən yandırılır. Lakin azərbaycanlılar bu döyüşdə də hünər göstərərək erməniləri evlərinə, kazakları isə qərargahlarına qədər qovdular. Döyüşlərin birinci günündə azərbaycanlıların üzərinə qəti hücumlar başlanır. Hər tərəfdən ümidləri üzülən müsəlman könüllüləri ölüm-dirim savaşına girir. Məhz onda 70 yaşlı qocalardan tutmuş 7 yaşlı oğlan uşaqlarına qədər bütün azərbaycanlılar əllərinə silah alıb döyüşə atılırlar. Tədqiqatçı alim A. Paşayev “1905-1906-cı illərdə Azərbaycan xalqına qarşı erməni vəhşilikləri” əsərində yazır ki, azərbaycanlıların qalib gəldiyini görən general vuruşmanın altıncı günü-iyulun 18-də hər iki tərəfdən vəkil götürüb şəhərin azərbaycanlı hissəsinə gələrək hiyləgərcəsinə: “Bir quru barışıqdan ötrü işi bu məqama çatdırdınız”- deyib ağlayır.

Həmin hadisələr zamanı bu məsələlərdə heç bir əlaqəsi olmayan 30 nəfər əlsiz-ayaqsız azərbaycanlı həlak olur. Ermənilər ölümlərini gizlətdikləri üçün onlardan ölənlərin sayı məlum olmur. Xankəndidə olan rusların sözlərinə görə, bu hadisələr zamanı Şuşa şəhərindən 400-ə yaxın erməni ölüsü çıxarılmışdı. [6].

Şərqsünəşliq İnstitutunun əməkdaşı E. Mustafayev tədqiqat zamanı Yuxarı Gövhər Ağə məscidinin həyətinə mövcud olan kiçik məzarlığa aid epiqrafik abidələrə həkk olunmuş yazılarda bəzi maraqlı faktlar aşkarlamışdır. Belə ki, xatirə abidələrinə ərəb-fars dillərində həkk olunmuş yazıların tədqiqi zamanı məlum olub ki, burada dəfn olunanların mütləq əksəriyyəti 1905-ci ildə mənfur düşmənlərimiz, ermənilərin Şuşa şəhərində azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımı nəticəsində həlak olmuşdur. Bu məzarlar da həmin şəxslərə məxsusdur. Həmin məzarlıqdakı bir neçə başdaşının üzərinə həkk olunmuş yazılar xüsusi maraq və əhəmiyyət kəsb edir. İlk növbədə, həmin xatirə abidələrindən birinin üzərindəki mətnin tərcüməsini qeyd edirik: “1323-cü il rəcəb ayının əvvəlində ermənilər tərəfindən qətlə yetirilmiş Məşədi Süleyman Kərbəlayi Rüstəm oğlunun qəbridir”.

Məzarın üzərində göstərilən tarix miladi 1905-ci il avqust ayına təsadüf edir ki, bu ildə ermənilər tərəfindən müxtəlif bölgələrdə azərbaycanlılara qarşı kütləvi qətləmlər təşkil edilmişdir. Burada vacib olan məqam isə məzarın üzərində “ermənilər tərəfindən qətlə yetirilmişdir” ifadəsinin xüsusi qeyd edilməsidir. Bu fakt özü-özlüyündə erməni vəhşiliyini və mənfur düşmənin xalqımıza qarşı törətdiyi cinayətləri sübut edən əyani faktdır. [7]

Ədəbiyyat

- 1.Xalq qəzeti. 2006, 29 mart, №66. s.1
- 2.Mir Möhsün Nəvvab,1905-1906-cı illərdə Erməni-müsəlman davası.Bakı,1993. Səh.4
- 3.Respublika qəzeti. 2006, 29 mart, №66, s.5.
- 4.<https://avciya.az/1905-v%C9%99-1918-ci-ill%C9%99rd%C9%99-erm%C9%99nil%C9%99rin-az%C9%99rbaycanlilara-qarsi-soyqirimi-aktlari/>
5. http://www.anl.az/el/q/qarabag_3/q-24.htm
6. <https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/qanli-susa-hadiseleri-1679950408>
7. <https://science.gov.az/az/news/open/25737>

**ШУШИНСКАЯ РЕЗНЯ, УЧИНЕННАЯ АРМЯНАМИ ПРОТИВ
АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ В 1905-1906 ГОДАХ**

Намазова Эльминаз Маггеррам кызы, Зейналова Хошгадам Халиг кызы
Резюме

В статье рассматриваются преступные действия, совершенные злостными армянами против местной общины Шуши в начале XX века - в 1905-1906 годах: убийство сотен невинных людей, в том числе женщин, детей и стариков, принуждение многих азербайджанских семей покинуть свои дома, разрушение многих мечетей, торговых центров и домов в Шуше.

**THE SHUSA MASSACRE COMMITTED BY ARMENIANS AGAINST
AZERBAIJANIS IN 1905-1906**

Namazova Elminaz Maharram, Zeynalova Khoshqadam Khaliq
Summary

The article examines the criminal acts committed by malicious Armenians against the local community of Shushi at the beginning of the 20th century - in 1905-1906: the murder of hundreds of innocent people, including women, children and the elderly, forcing many Azerbaijani families to leave their homes, the destruction of many mosques, shopping centers and houses in Shusha.

Rəyçi: Dos. A.Cavadov

Azərbaycan tarixi kafedrasının 28 yanvar 2025-ci il tarixli iclasının 08 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 12 fevral 2025-ci il